

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ Й ЕТИЧНІ ВИМІРИ ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ (СТАТТЯ ДРУГА) ¹

Розглянуто культурологічні й моральні аспекти господарсько-економічної діяльності в цивілізаційному розвитку в концепції Ш. Фур'є.

Ключові слова: людина, культура, цивілізація, суспільний прогрес, економіка, господарство, технології господарювання.

Рассмотрено культурологические и моральные аспекты хозяйственно-экономической деятельности в цивилизационном развитии в концепции Ш. Фурье.

Ключевые слова: человек, культура, цивилизация, общественный прогресс, экономика, хозяйство, технологии хозяйствования.

Considered cultural and moral aspects of economic activities in the development of civilization in the concepts an Sh. Fure.

Key words: people, culture, civilization, social progress, the economy, agriculture, technology, management.

Тривалий час вивчення господарства здійснювалося, зазвичай, у контексті економічної науки. І це цілком природно, оскільки проблематика господарської діяльності людини стосується передусім задоволення її безпосередніх потреб, зокрема матеріальних. Перехід від натурального до ринкового господарства сприяв упровадженню математичних розрахунків у господарську діяльність, актуалізував питання корисності, рентабельності господарства. Вирішення цих і багатьох інших господарських питань передбачає існування спеціальних господарчих наук — економічної історії й економічної теорії, політекономії, макро- і мікроекономіки та ін. Однак існують і соціокультурні аспекти господарської діяльності, котрі осмислювали філософи, культурологи, соціологи на різних етапах розвитку зарубіжної і вітчизняної суспільної думки². Отже, **мета** статті — розгляд культурологічних і моральних аспектів господарсько-економічної діяльності в цивілізаційному розвитку, що набувають актуальності в умовах сьогодення в контексті соціальної концепції Ш.Фур'є.

Утопічні уявлення органічно притаманні культуротворчій діяльності людини, яка подумки завжди прагнула ідеалу в тій чи іншій сфері діяльності й удосконалення всього способу життєтворення загалом. Якщо звернутися до сучасних соціальних проєктів побудови гармонійного суспільства («нове індустріальне суспільство»

¹ Перша стаття опублікована в збірнику наукових праць «Культура України». Вип. 44.

² На ці аспекти господарської діяльності звертає увагу О. Богомолів [2].

Д. Гелбрейта, суспільство «технотронної цивілізації» З. Бжезинського, «індустріальне суспільство» А. Тоффлера, «інформаційне суспільство» Ж. Ж. Сервіна тощо), то й цим проектам характерні тією чи іншою мірою утопічні ознаки, зокрема умоглядність, жорстка прив'язка до існуючих суспільних відносин і стану технологій. Ознаки утопізму притаманні і різним християнським соціальним проектам. Отже, утопізм — це необхідний елемент соціального мислення, органічно характерні усім суспільним теоріям і концепціям, у яких розроблялися проекти майбутнього суспільства. Можна вважати, що утопічна традиція, виникнувши в момент створення перших соціальних теорій, ніколи не переривалася в історії суспільної думки.

Нині, в епоху інтенсивної глобалізації, соціальні утопії актуальні й затребувані, вони є певними проектами, які створюються сучасними соціально орієнтованими мислителями, відповідно до потреб історично зумовленого існування суспільства. У перебігу соціального життя час від часу відбувається ренесанс утопічної свідомості в різних суспільних проектах і концепціях. Здавалося б, ідеї утопістів минулого вже повністю «канули в Лету» і сьогодні не мають теоретичної і практичної цінності, але сучасні соціальні проекти інколи повторюють у тій чи іншій формі їх ідеї, повертаються до них «по спіралі» утопічного мислення. Зазвичай, утопічна свідомість є інноваційною, надає ідеальні орієнтири для розвитку суспільства, певною мірою стимулюючи його поступ.

Необхідно надати належне Ф. Енгельсу в оцінці значимості розробок утопістів XIX ст. Характеризуючи теорії трьох видатних мислителів — Сен-Сімона, Ш. Фур'є і Р. Оуена, він зауважував: попри всю фантастичність і абстрактність їх уявлень, вони належать «до найвеличніших умів усіх часів» і «геніально передбачали дуже багато таких істин, правильність яких ми доводимо нині науково...» [5, с. 479]. Це зауваження Ф. Енгельса достатньо симптоматичне. Дійсно, соціальні проекти соціалістів-утопістів мають не тільки теоретичний, але й практичний інтерес. Особливо це стосується тієї сфери, яка характеризується поняттям «господарство».

Ш. Фур'є репрезентував себе як теоретик і соціальний технолог господарства нового типу і присвятив цій проблематиці спеціальне дослідження «Новий господарський і соціетарний світ, або відкриття способу привабливої і природовідповідної праці, розподіленої в серіях за пристрастю». Перше видання вийшло друком у Парижі в 1829 р. За формою викладення матеріалу й аналітикою означена праця наближена до «жанру» наукового трактату. Читача вражає чітка системність у викладі змісту концепції, матеріал ретельно і навіть певною мірою прискіпливо структуровано. Чотири змістовно насичені розділи поділено на глави (загалом містять тридцять дві глави), і ця структура дозволила авторові виразно викласти концепцію нового

способу господарювання. Ш. Фур'є сміливо вводить у свою теорію нові поняття («неології»): фаланстер, серистер, гарантизм, соцієн-тизм, гармонізм, гастрософія, кабаліста, папійонна, композита й ін.

Крім того, для переконливішого викладення концепції він вико-ристовував різні схеми, ескізи, таблиці, символи й інші вияви методу формалізації. Ш. Фур'є попередньо інформує читача про ті позитивні результати, які надасть нова система господарювання в разі її реалі-зації в життя, а саме: вчетверо примножити існуючий і у двадцять разів відносний прибуток, а також суму використаних благ; визволити негрів і рабів на основі цілком добровільної угоди з господарями; за-гальне опанування дикунами землеробства, а варварами — культури моралі; установлення в усьому світі єдності відносин у сфері викорис-тання мови, грошей, друкованих знаків. Ш. Фур'є мислить глобально в намаганні створити новий, господарський, соціетарний (тобто гар-монійний, раціонально побудований і водночас моральний) світ. Він є автором оригінальної ідеї періодизації культурно-історичного про-цесу, поділяє історію людства на п'ять основних періодів: дикість, патріархальність, варварство, цивілізація і соціетаризм, що має змі-нити цивілізації [6, с 40, 43]. Кожен з перших чотирьох історичних періодів Ш. Фур'є поділяє на чотири фази за аналогією з чотирма ві-ковими станами в індивідуальному житті людини: дитинство, юність, зрілість, старість. Після останньої фази цей устрій якісно змінює свою сутність і підіймається на вищий щабель історичного розвитку [6, с 93]¹.

На його думку, механізм господарювання в кожному з цих іс-торичних періодів осмислено ще не достатньо, адже лише протягом останнього століття почали створювати теорії господарювання. Старо-давній світ зовсім не вивчав цього предмета: йому завадило рабство, що створювало багато перепон для відкриття соціетарного механізму господарювання. Лише на стадії цивілізації стали можливими від-криття і практична реалізація цього механізму [6, с. 39].

Нову господарську концепцію Ш. Фур'є створює за принципом альтернативи стосовно існуючої буржуазної системи господарювання. Устрій цивілізації характеризує як «світ наживорит», водночас новий, соціетарний, устрій — це «світ у прямому розумінні слова», який має бути побудований не на обмані, а на правдивості, не на відразливій, а на привабливій праці [6, с 27, 50, 88, 90].

Які ж основні недоліки механізму господарювання в епоху ци-вілізації? Ш. Фур'є вбачає їх, по-перше, у роздробленості землероб-ства, по-друге, в обманному характері торгівлі (тобто в конкуренції).

¹ В. М. Шейко, Ю. П. Богущкий звертають увагу на внесок Ш. Фур'є в розробку оригінальної концепції цивілізації щодо розуміння як однієї із сходинок куль-турного розвитку — суспільного устрою, що невдовзі має поступитися місцем новому, вищому устрою [7, с. 35].

Зупинимось на критиці Ш. Фур'є першого недоліку господарства періоду цивілізації — роздробленості землеробства. Мислитель не випадково звертається до цієї галузі суспільного виробництва. Воно, на його думку, — головний вид господарства не тільки періоду цивілізації, а й майбутнього устрою соціетаризму. Як зазначають А. Г. Айрамов і О. І. Юдін, саме з ним Ш. Фур'є пов'язував основний господарський закон економії робочого часу з рентабельною працею і великими прибутками [1, с 79]. Подібно до фізіократів він вважав землеробство найкращим видом праці, а промисловому виробництву відводив підпорядковану роль. Головне завдання промислового виробництва він убачав в обслуговуванні сільського господарства, від якого в першу чергу залежить життя людей. Ш. Фур'є вважав за доцільне гармонічно поєднувати ці два види господарської праці і розміщувати промислове виробництво в сільській місцевості.

Характеризуючи існуючий стан сільського господарства в умовах цивілізації, він констатував, що за останні сто років теоретики і практики господарства не змогли винайти механізм, протилежний роздробленості виробництва, існуванню дрібних сімейних господарств. Щодо характеристики останніх Ш. Фур'є використовує специфічний термін «домоведення» в значенні сімейне, домашнє господарювання [6, с. 41].

Саме цей тип господарювання домінує в умовах цивілізації. Але він занадто неефективний через роздробленість маленьких і неефективних господарств, відсутність солідарності, кооперування і співробітництва у виробництві. Зазначений спосіб господарювання Ш. Фур'є називає антисоціетарною економією, а дрібних виробників — «маленькими вандалами у сфері господарства» [6, с. 76]. Дрібні господарі-ремісники, наймані робітники в сільському господарстві не можуть позбавитися злиднів і голоду. І все це відбувається в такій країні, як Англія, де існує надприбуток харчових припасів [6, с 79].

Другим недоліком господарства в умовах цивілізації, на думку Ш. Фур'є, є соціальний хаос, багато в чому зумовлений промисловою конкуренцією між окремими виробництвами. «Індустріалізм, — пише він, — новітня із наукових химер: це хворобливе намагання виробляти безладно, без будь-якого методу і пропорційної винагороди працівників... Тому ми бачимо, що в промислових регіонах стільки ж (можливо навіть і більше) злидарів, як і в краях, що не охоплені такого роду прогресом» [6, с 78].

Дослідники творчості Ш. Фур'є звертають увагу на його нищівну критику соціальних недоліків цивілізації. Особливо це стосується праці на конкуруючих між собою капіталістичних підприємствах. Обтяжені явищем конкуренції, підприємці, зазначає він, нещадно експлуатують тисячі дітей, робочий день останніх становить 19 годин, вони працюють під наглядом підмайстрів, озброєних батогами, якими б'ють кожную дитину, якщо вона на мить припинить роботу. «Ось величний злет господарського устрою до вершин

досконалості, — саркастично зауважує Ш. Фур'є. — Скільки багатств у книгах, стільки бідноти в хижинах!» [6, с. 81].

На думку Ш. Фур'є, недоліки господарювання зумовлені не тільки недолугим управлінням у галузях землеробства, промисловості, торгівлі, а й станом економічної науки — політекономії, яка не надає конкретних практичних рекомендацій щодо вдосконалення і регулювання механізму господарювання. Ці закиди адресовані, зокрема, таким ученим, як Сей і Сисмонді. Він солідарний з критикою політекономічної науки Дуголдом Стюартом, котрий зауважував, що цю науку задовольняє пасивна роль і її завдання обмежуються лише дослідженнями існуючого зла [6, с 86].

Цивілізаційний господарський устрій породжує протиріччя двох інтересів — колективного й індивідуального, є постійно діючим деструктивним чинником функціонування суспільства. Ш. Фур'є яскраво ілюструє наслідки дії цього чинника. Так, він зазначає, що лікар бажає своїм співгромадянам побільше хвороб, повіреним — побільше позовів. Архітекторові потрібно побільше пожеж, які б перетворили на попіл четверту частину міста. Склару необхідний сильний град, який би побив усе скло. Кравець і швець бажають публіці одягу з матерії нестійкої фарби і взуття з неякісної шкіри, щоби все пошите зношувалося якомога швидше — ради блага торгівлі. Для забезпечення суддів Франції вгідно, щоби кожний рік скоювалося 120000 злочинів і правопорушень, які підлягають судовим розглядам. Отже, в устрої цивілізації кожна окрема особистість перебуває в стані війни із суспільством, і це — необхідний наслідок антисоціетарного способу господарювання. «Ми побачимо, — зауважує Ш. Фур'є, — як це сміхотворне явище щезне в соціетарному устрої, де кожна людина може знайти свою вигоду тільки за умови вигоди всього суспільства» [6, с. 88].

Об'єктом критики Ш. Фур'є стало і споживацтво, яке посилюється з розвитком цивілізаційного суспільства. Промисловість дедалі більше продукує предмети розкоші, які доступні в основному буржуазії. Але чи стає вона від того щасливішою? «В наш час буржуазія Парижа має красивіші меблі, красивіші дрібнички, ніж їх мали вельможі XVII століття — і що це додає до щастя?» — запитує він [6, с. 91]. Ш. Фур'є дійшов важливого висновку, що є актуальним і для глобалізаційного суспільства початку XXI ст. з його культом споживацтва, знищення природного середовища, невирішеністю нагальних соціальних проблем: «Отже, повторюю, промисловість устрою цивілізації може створити лише елементи щастя, але не саме щастя. Буде, навпаки, доведено, що надмірне зростання промисловості призведе устрій цивілізації до дуже великого нещастя, якщо не зуміють віднайти засіб дійсного просування вперед по щаблях соціального розвитку [6, с. 92–93].

Нарешті, крім диструкцій соціальних і моральних плану, існують недоліки і світоглядні, зокрема, атеїзм, який в умовах цивілізації дедалі більше опановує розумом простих людей. «Атеїзм, — зазначає Ш. Фур'є, — необхідний результат устрою цивілізації» [6, с. 83]. Цей світогляд, на його думку, не може слугувати орієнтиром для людини соціетарного суспільства. Адже визнання існування Бога — необхідна передумова створення гармонійного соціального устрою, правильного способу господарювання. Бог — проєктант і архітектор цього устрою, він установлює необхідний кодекс законів розумної (і моральної одночасно) соціокультурної діяльності людини. «Божественний кодекс, щоб бути методичним, повинен перш за все встановити положення стосовно господарського порядку, який є справою першорядною, управління ж народжується лише після неї; отже, необхідно, таким чином, шукати законів Бога стосовно господарювання, порядку, визначеного ним для землеробської і домашньої господарської праці» [6, с. 84].

Ш. Фур'є, як і Ж. Ж. Руссо, порушує питання про розбалансованість між технічним прогресом і моральним станом суспільства в умовах цивілізації. На його думку, не слід перейматися «ілюзіями індустріалізму» і «зловживати промисловістю». Парадокс, зазначає він, полягає в тому, що в найрозвиненіших промислових регіонах існують і найбільші злидні серед найманих робітників. З одного боку, просвітителі закликають громадян не перейматися багатством, пропагують любов до вищих істин, а з іншого — практикуються анархія і конкуренція у виробництві, аморальні способи торгівлі, накопичення багатства обманним шляхом. Аналізуючи протиріччя господарського устрою в епоху цивілізації, мислитель звертається до близьких йому думок, які містяться в працях Ф. Бекона, Кондільяка, Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, Вольтера, Бартелемі, Сталь. Так, він цитує Монтеск'є: «Культурні суспільства вражені хворобою моральної розбещеності, внутрішніми недоліками, тайним і прихованим ядом» [6, с. 77]¹.

Але постає запитання, які ж глибинні чинники такого суперечливого способу господарювання? На його думку, головним із них є не стільки суб'єктивний (стан духовності суспільства), скільки об'єктивний чинник. Про це, зокрема, свідчить і думка Ж. Ж. Руссо, яку Ш. Фур'є використовує як епіграф до своєї фундаментальної праці з проблем господарства: «Справа тут не в людях, у наявності якийсь переворот, причину якого ми не можемо збагнути».

¹ Аналізуючи смислові значення поняття "цивілізація", С. Б. Кримський і Ю. В. Павленко, наприклад, зазначають, що "цивілізацією" іноді називають ту стадію розвитку соціокультурної системи, коли творчі сили вже втрачаються і, замість живого і непосредного їх прояву, спостерігаємо механічні, відчужені від внутрішнього змісту буття форми життя і поведінки людей. В останньому разі поняття цивілізації набуває оцінювального значення [4, с. 93]. Ш. Фур'є в розумінні сутності цивілізації ґрунтується саме на такому значенні.

Ш. Фур'є намагається визначити цей чинник: існування «світу навиворіт» зумовлене об'єктивним фактором — економічними причинами. По-перше, це існування дрібних, розрізнених господарств, по друге, — відсутність оптимального регулювання в усьому «господарському механізмі» — як у землеробстві, так і в промисловому виробництві. Звідси висновок: необхідно побудувати новий господарський соціетарний світ на тих принципах і законах, які вже частково відомі науці.

Основою всього соціетарного механізму, на думку Ш. Фур'є, є природна рушійна сила. Він вважав, що зміг зробити важливе відкриття, яке дозволяє науково пояснити взаємини між людьми, особистістю і колективом, між окремими колективами. Основуючись на математичних і фізичних розвідках Ньютона, його теорії тяжіння, він екстраполює їх на соціум, буття окремої людини, вважаючи, що діяльність особистостей зумовлена внутрішньою, притаманною кожній людині психічною силою — «притягненням за пристрастю». Саме ця ідея є основою соціетарної теорії. Ш. Фур'є впевнений, що він просунувся далі Ньютона, теорія тяжіння якого описувала лише світ неживої природи. Говорячи про своїх послідовників, він зазначає: «Я передаю їм незаймані рудні жили; моя теорія відкриває їм вступ до нового наукового світу...» [6, с. 324].

Людині, на думку цього мислителя, притаманна «гра пристрастей», які передують розуму і значною мірою йому невідчужливі. В усі часи і повсюди «притягнення за пристрастю» спрямовується до певної мети, яка існує в трьох вимірах. Перша — «розкіш внутрішня» (тілесна міцність, сила почуттів) і «розкіш зовнішня» (грошове багатство). Досягнення цієї мети зумовлене п'ятьма відчуттями: смак, нюх, зір, слух, дотик. Друга мета — створення чотирьох типів соціальних відносин (дружба, любов, честолюбство, родинні почуття) і, як результат, — формування трьох ще мало відомих пристрастей: кабаліста, папійонна, композита. Кабаліста — інтригуюча, розколююча пристрасть, папійонна — перемінна, контрастуюча пристрасть, композита — надихаюча, зчеплююча пристрасть [9, с. 114–119]. Саме ці маловідомі для науки пристрасті і приводять у дію весь механізм «притягнення за пристрастю» в суспільстві.

В умовах цивілізації всі означені пристрасті існують у викривленому вигляді — як «протипристрасті», спричиняючи такі суспільні недоліки: утворення дрібних господарств, корпоративний егоїзм, нездорова конкуренція. Але в умовах соціетарного устрою ці пристрасті, навпаки, сприяють створенню ознак суспільних відносин, як зокрема асоціативного, колективізму, людяності, гуманності, справедливості в розподілі багатства тощо.

Російський економіст, філософ і богослов С.М. Булгаков високо оцінював оригінальність і значимість теорії пристрастей Ш. Фур'є, хоча і зауважував, що вона «втілена в дивну і заплутану форму».

«Пристрасні нахили, зауважував він, є тим важелем, яким Фур'є намагається старе суспільство перевести на нові рейки» [3, с. 472–473]. На відміну від інших реформаторів суспільства, Ш. Фур'є, на думку С. М. Булгакова, розглядає людину не абстрактно — як порожнє, «продукт чогось» (наприклад, продукт суспільного середовища — економічного чи соціально-політичного), а як живе втілення пристрастей, почуттів у їх поєднанні з розумом. «Усі пристрасті і нахили людини — від Бога і самі по собі природні й прекрасні. І тільки люди, не розуміючи цілей Божих, стали розрізняти серед них погані й хороші і підпорядковувати їх моралі» [3, с. 473].

Ш. Фур'є наголошував, що його соцітарна теорія не суперечить загальнолюдській моралі та заповідям християнства. Він відкидає звинувачення на свою адресу стосовно того, що начебто його теорія аморальна, заперечує право на збагачення окремих особистостей в умовах майбутнього, соціетарного суспільства. Так можуть, зауважує він, заявляти лише моралісти-ліцемери, які на словах повчають інших моралі, а насправді особисто збагачуються або сприяють у цьому іншим. Наприклад, давньоримський філософ і державний діяч Сенека, проповідуючи відречення від багатства, накопичив майно в обсязі ста мільйонів франків. В умовах устрою цивілізації, підсумовує Ш. Фур'є, мораль завжди була «тільки ораторським філлярством і личиною для честолюбства. Кожен лицемір, який удається до будь-якого обману, ретельно «закутується» в повчання про мораль» [6, с. 329–330]. Щодо християнства, то кодекс моралі соціетарного суспільства не суперечить основним християнським догмам. «Моя мета, — наголошує мислитель, — установити царство правди, справедливості і дійсних добродітств» [6, с. 332].

Причину соціального зла він убачав не в самому багатстві, а в способах його набуття. Його економічним поглядам притаманна мінова концепція: не виробництво, а сферу обміну він вважає джерелом незаконного збагачення. В цілому, як зазначають дослідники, думки Ш. Фур'є щодо феномену власності не мають завершеного характеру [1, с. 81].

Соціетарна теорія, зауважує мислитель, зовсім молода, то ж і не дивно, що економісти ще не опанували її і не реалізували її практично. Але немає сумніву, вважає він, що ця теорія незабаром змінить увесь світ [6, с. 38–39].

Отже, розгляд окремих аспектів концепцій господарства Ш. Фур'є дає підстави для певних висновків.

Неправильно розглядати ідеї Ш. Фур'є виключно в контексті теорій соціалістичного утопізму з його оманливими проектами і фантазіями або лише як критику устрою цивілізації. Історична оцінка потребує ґрунтовнішого осмислення місця і ролі цього мислителя в розвитку суспільної думки. Навіть побіжний розгляд соціальної концепції Ш. Фур'є свідчить, що їй належить чільне місце не лише

в історії культурологічної і господарчої думки. Він висунув комплекс інноваційних ідей не тільки в теорії, а й у технології господарювання, зокрема, це стосується таких питань: оптимізація співвідношення колективних та індивідуальних начал у господарській діяльності, впровадження розумних методів і форм регулювання виробничих відносин у трудовому колективі, забезпечення соціальних гарантій працівників, запобігання попаданню в полон етичного нігілізму і психології споживацтва, наукове забезпечення різних форм господарювання, організація виробництва за принципом асоціації в її різних вимірах, регулювання і контроль виробничих процесів у контексті екологічних стандартів тощо.

Історичний оптимізм Ш. Фур'є, його віра в «новий золотий вік», можливість гармонізації життя особистості і суспільства надихають нові покоління на вдосконалення суспільних відносин і пошук нових соціокультурних технологій.

Список літератури

1. Айрапетов А. Г. Западноевропейский и русский утопический социализм нового времени / А. Г. Айрапетов, А. И. Юдин. — М. : Высш. шк., 1991. — 206 с.
2. Богомолов О. Нравственный фактор социально-экономического прогресса // Вопросы экономики, 2007. — № 11. — С. 55–62.
3. Булгаков С. Н. Сочинения в двух томах. Т. 2 / С. Н. Булгаков. — М. : Наука, 1993. — 752 с.
4. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. — К. : Фенікс, 2007. — 313 с.
5. Маркс К. Твори. В 30 т. — Т. 18. / К. Маркс, Ф. Енгельс. — К. : Вид-во політичної літератури України, 1964. — 775 с.
6. Фурье Ш. Избранные сочинения в четырех томах. Т. 3 / Ш. Фурье. — М. : Из-во АН СССР, 1954. — 600 с.
7. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ–початок ХХІ ст.) / В. М. Шейко, Ю. П. Богущкий. — К. : Генеза, 2015. — 512 с.

Надійшла до редколегії 13.02.2014 р.